Jan Neruda jako literární kritik

1

Jest zvláštní cit v tom, probírati se sebranými literárními recensemi a referáty Nerudovými.[1] Objímají skoro čtvrt století, čas opravdu významný od r. 1859 do r. 1883, léta plná literárních událostí a obtížená vnitřním smyslem a obsahem; léta varu i kvasu, léta, v nichž rodil se celý nový literární útvar, jemuž se říká moderní česká poesie. Jak převracíš listy v této knize, jest ti, jako by stíny mrtvých, vyplašené, těkaly kolem tebe. Lidé dávno zemřelí, jichž památka jest dnes namnoze již jen pouhým zvukem, stojí vedle lidí živých, posud tvořících, s nimiž se znáš. Svazek počíná se recensí Večerních písní Hálkových, psanou do Obrazů života r. 1859, a končí se referátem z Národních listů r. 1883 o první veršové knížce F. X. Svobodově Chladem a teplem. A kdo všecko a co všecko neleží mezi těmito dvěma daty! Seskupení družiny Májovské a první boje Nerudovy proti zpátečníkům a obmezencům rázu Jakuba Malého; první údery do „čínské zdi", která svírala domácí poesii, nepropouštěla cizích semen a podnětů a odsuzovala k sterilnosti „panenskou literaturu"; dílo předchůdců Májovského kruhu a prostředkovatelů mezi ním a velikým otcem českého modernismu, Máchou, dílo J. V. Friče a Karla Sabiny; krátký oblouk melancholické létavice Rudolfa Mayera i dlouze stoupající slunečná dráha Karoliny Světlé; monotonní, dřímotná elegická duma Pflegrova i výtrysk a rychlý pád bohémské jiskry Václava Šolce; první odvážné náběhy k českému psychologickému a realistickému románu Antala Staška i ustavení se kruhu Lumírova a vztýčení ryze uměleckého ideálu poesie světové v pracích

1 - Sebraných spisů Jana Nerudy řada druhá, díl VII. [Literatura. Část druhá.] Pořádá Ladislav Quis. Nákladem Topičovým 1911.

Vrchlického, Zeyera, J. V. Sládka; první vítězné tvůrčí činy Svatopluka Čecha, Adamité a Evropa, kterých nedostoupil již v pozdějším vývoji; a „národnická" reakce, žel, krátkého dechu a malé síly proti „kosmopolitismu" lumírovskému, snahy Rudolfa Pokorného; a jako mezník a závěr celé doby dva feuilletony Nerudovy v Národních listech, v nichž sám koriguje své někdejší „světové" stanovisko a volá po národním rázu v literatuře, po účelném a uvědomělém kultu národnosti, feuilleton z 25. září 1887 a 18. května 1890. „Ve své radosti, že zlomili jsme pouta dříve nás vížící, že strhli jsme zdi a valy, rozhled a procházku po volném světě nám zabraňující, zašli jsme mnohdy do cizoty zase příliš daleko, takže jsme v ní i tonuli, chuti k návratu, smyslu pro domácnost svou pozbývali. Vychovávali jsme literaturou ‚moderního Čecha'; ale často zapomenuli, že Čech ten má být ovšem *roven* všem lidem ostatním, nikoli ale s ostatními *stejný*. Odívali jsme se v jakous básnickou uniformu světovou, a oni jsou zatím do té velké básnické armády, do toho ‚básnictví světového' přijímáni jen ti, kdož přicházejí v kroji svém osobitém, řekněme národním."

A v druhém feuilletoně: „Literatura naše teď ráda kráčí cestami národu cizími, nevšímá sobě valně ducha národního, zahazuje domácí studánku opadlým smetím cizím, a málo je těch plodů její, které v našem lidu jsou chutny a živny... Čítám básničky našich veršovců, a když jsem je dočetl, stává se mi, že nevím zase, co básník vlastně chtěl říci. On nevěděl patrně sám, co chce, jemu stačila ‚nálada' — a to je žalostně málo! Přitom má on zvonivá slova, hlaďoučký verš, uměle spletitou sloku a dojímá to — jako nakadeřená paruka na dřevěné palici ve frizérské skříni — — protivný dojem!" A ruku v ruce s tím kult Erbena a Čelakovského, těchto duchů podle Nerudy nejčeštějších, a doporučování národní písně a jejího studia mladým veršovcům a vysoké hodnocení epiky. Kruh jest proběhnut! Kruh jest proběhnut a uzavřen!

To jest vnější, řekl bych, literárně politický rámec Nerudových recensí a referátů. Zbývá mnohem důležitější otázka po vnitřní ceně Nerudy jako kritika a literárního theoretika: měl smysl pro děj tvůrčí a pro básnické hodnoty? Pro drama uměleckého boje a výboje? Měl pochopení pro ty činitele, které pouhé projevy literární posvěcují v činy kulturní; které mění literární práci v kulturní požehnání a dobrodiní?

Odpověď na tyto otázky není tak snadna, jak by se zdálo. Příčina jest v tom, že Neruda pracuje starou terminologií, která nám odcizuje a zastírá dnes poslední jeho záměr, sám směr jeho vůle a touhy. Jsi sotva nakloněn dnes pokládati za vynikajícího kritika a theoretika literárního muže, který jako Neruda mluví při díle uměleckém odděleně o „základní myšlence" a o „provedení", o „obsahu" a o „formě". To jsou názory o tvůrčím ději velmi pochybené a nesprávné, které nijak nedoporučují svého autora. Dnes jest nám příliš jasno, že tvorba básnická jest akt poznání jedinečného, akt intuice, který není možno rozkládat v „obsah" a ve „formu"; víme, že v poesii „myšlenka" jinak vyjádřená není již táž „myšlenka".

Ale přitom čteš zase v knize Nerudově velmi jemné poznatky literární a estetické. Jak jemně jest myšlena na příklad poznámka na straně 51, kde se obrací Neruda ironicky proti poesii „čistě popisné", „čistě kopírující", k níž zcela logicky přiřazuje i „napodobnění národní poesie se vší svou plastičností", a jak pěkně jest tu taková „tvorba" stigmatisována jako méněcenná. Tomu se říká opravdový postřeh estetický a není možno nepokloniti se za něj někomu, kdo jej napsal v Čechách roku 1859. Nebo jak bystře jest cítěna jiná poznámka o Antalu Staškovi: „— a divoká *píseň* dozněla, aniž by se byla vždy stala *básní*, dílem uměleckým." Muže, který takto jemně dovedl cítit a rozlišovat v uměleckých věcech, není dovoleno podceňovat; s ním musíš býti velmi opatrný, abys se neoklamal o jeho hodnotě.

A případ Nerudy jako kritika jest opravdu takový. Sama vůle jeho a sám jeho životní orgán jest zdravý a kulturní ve velmi vysoké potenci toho slova; jen terminologie jeho, jen rozumová dialektika jeho jest místy zastaralá a klame tak o jeho silné vitalitě. Případ v literárním vývoji ostatně mnohem častější, než se zdá; a náleží pak kritice a literární historii, aby objasnila tento rozpor a osvobodila instinkt od vražedné zbroje rozumové, v níž se nešťastně oděl.

Neruda byl kritik opravdu kladný a kulturní. Hned v první své recensi o Hálkových Večerních písních udeřil na strunu, která zní již celou jeho činností kritickou. Zde staví se Neruda proti poesii, „která jen na srdce básníkovo, jak z ruky přírody vychází, a na jeho zcela osobní city se obmezuje". Tedy proti naturalismu, proti nekultivované naivnosti, proti pohodlnému subjektivismu. A ruku v ruce s tím jdou výtky, které činí nehoráznostem a grotesknostem poesie Hálkovy, mlhavostem a nejasnostem a kostrbatostem poesie J. V. Fričovy a ovšem celé řady mladších; ani Vrchlickému nepromíjí nedbalostí a lapsů, jak říká, formálných. Tento kritik věru neopovrhoval formou; měl naopak něco až z Flaubertova pedantismu a v pravý čas dovedl v něm procitnouti podle potřeby i zarputilý filolog a gramatikář! Pro mne nesporný důkaz, že stojím před ryzím a opravdovým umělcem slovesným. Jak vysoko stavěl věčné, dokonalé umění nad efemerní tendence časové — on, o němž nám vždy tvrdili, že byl ochoten zapřáhnouti poesii do káry časovosti! „Proud politický," žaluje r. 1874, „zaplavil a přehlušil u nás všechno. *Co má cenu pouze časovou, cení se výš, než co přetrvá věky, božské umění musí sobě nechat líbit souzeno být politikou a považováno za její službu, foremný květ českého národa platí za nepatrnou hříčku, a je přec jedinou podstatnou zárukou pro budoucnost národa.*" Nejsou to slova hodná Flauberta? Není to stanovisko ryzího umění?

Neruda jako theoretik umělecký a kritik odvracel se vědomě od každého pohodlného umění, od pseudoumění, od subjektivních libovolností a propagoval umění objektivné, umění nadosobní; toužil po umění zakotveném v čemsi pevnějším, než je dojem nebo nálada, a tak se vysvětluje i jeho touha po kultu národnostním v poesii: chtěl poesii opříti o cosi nadosobního, o cosi, co se neviklá a nekolísá. Byla to ryze umělecká touha, která jej vedla při tom, a nemůže být pochyby: nešlo mu při tom nijak o to, aby umění sesloužebničil efemerním časovým potřebám. Básník, který nosil v hrudi v téže době těžkou hranu svých Zpěvů pátečních, stojí vysoko povznešen nad takovým podezřením, a dnes mělo by být již znemožněno i jen je vysloviti.

Jest třeba rozuměti i smyslu, v jakém doporučoval Neruda na sklonku své dráhy kritické mladým básníkům studium lidové poesie. Jistě ne jako vzoru, který jest možno napodobiti hmotně v jeho zvláštnostech; to odsoudil Neruda sám, jak jsem citoval, jako neumění, jako poesii „čistě kopírující". Neruda mířil tu jinam. Viděl v poesii lidové, a právem, školu umění nadosobního, školu umění monumentálního, zhuštěného a sevřeného; a v rytmických paralelismech lidové poesie cítil a ctil veliký styl. Sám chodil k němu do školy a posílal tam i jiné.

Nerudův vývoj básnický obklopen byl velkými nebezpečími. Stačí připomenouti si jen, že ve svém mládí — v Hřbitovním kvítí — stál na stanovisku Mladého Německa, které mělo k poesii a k umění vztahy velmi podezřele negativní a velmi pochybně osvětářské. Tuto lacinou negaci, tuto pohodlnou skepsi, tento nezávazný subjektivism překonával Neruda celý život s velikou mravní opravdovostí a s velkým mravním úsilím; v ničím vývoji u nás neztělesnilo se tolik mravních kvalit jako právě ve vývoji Nerudově. jeho kritika byla mu prostředkem sebekázně a sebevýchovy. Kdo umí číst jako psycholog, nalezne toho v tomto svazku nesčetné doklady. Nerudova kniha kritická není ani kniha novinářského referenta, ani feuilletonního causeura a duchaplníka, ani nezúčastněného experimentátora nebo hluchého školometa. Vztahy Nerudovy k poesii, k umění, ke kultuře byly žhavě bolestné; a tato kniha nese všude toho nezajízvené stopy.

Jest to kniha celého a dokonalého umělce; nic víc, nic míň. A tím jednoho z největších duchů, které jsme kdy měli.

2

Přemítati listy v knize sebraných recensí a referátů Nerudových jest práce stejně rozkošná jako poučná. Neruda jako opravdový literární kritik není pouhý popisovatel a katalogisátor; má odvahu generalisace; umí povznést se k zásadě, ke kriteriu, k literární filosofii. Přemýšlí o činnosti kritické, o zásadách, jimiž se musí spravovati, o methodě, kterou se má říditi; klade z ní počet sobě i čtenáři. Nikdy se netají stanoviskem, kde stojí, hlediskem, s něhož obzírá a hodnotí.

Roku 1881 cítil potřebu napsati do Osvěty několik všeobecných vývodův o činnosti kritické i o stavu české kritiky literární. A v této úvaze čtou se i následující pozoruhodná slova: „*Dnes* je otázka ‚směrů' u nás již nadobro rozluštěna, ne theoreticky, ale prakticky, což je líp. Dnes oba směry hlavní, ‚moderní' a ‚národní', jsou jako v jiných pokročilých literaturách také u nás zcela rovnoprávny, v obou vykonány u nás práce ve svém způsobě vzorné, na něž můžeme býti hrdi, oba rostou dál, proplítají se vzájemně, ano slučují se v jediné a téže individualitě básnické. Dnes může jeden nebo druhý směr státi se směšným již jen nějakým epigonem, který lesklou slupkou nepronikne k jádru. Dnes má u nás jen to váhu, co je dobré: *totiž vskutku poetické a umělecky dokonalé.*" Zde dal nám Neruda do rukou své literární kriterion. Soudil vpravdě celý svůj život jen tímto jedním kriteriem: tázal se vždycky a všude jen po básnické síle a umělecké dokonalosti. Jest možné, že se mýlil někdy, že přecenil tvůrčí básnickou sílu a uměleckou kulturu toho neb onoho zjevu, jest možné, že v *užití* principu dopustil se někde chyby — neomylný není nikdo —, ale princip sám, kriterion samo jest bezesporně správné a věcné; jest to kriterion přísně básnické, přísně umělecké; kriterion ryzí, bez koncesí všem časovým heslům a tendencím.

Neruda nebyl bláznem fráze ani clownem hesla. Klidný svit umělecké moudrosti leží na všem jeho díle; jeho slunce stojí vysoko a svítí stejně na spravedlivého jako nespravedlivého. U Nerudy nebylo přijímání směrů, hesel, nálepek, etiket; jemu platilo dílo literární jen samo sebou, svou vnitřní hodnotou, svou tvůrčí silou; básnickým posvěcením a uměleckou dokonalostí; ne svým úmyslem vnějškovým, svou tendencí, svou časovostí. V době, kdy český svět byl ještě úzký a malý, kdy všude vládla — a musila snad vládnout — krátkodechá a krátkozraká účelnost a užitkovost, kdy všude sloužilo se cílečkům velmi blízkým a velmi pomíjivým, měl Neruda odvahu stanouti mimo účelnost a tendenci, měl odvahu přehlížeti efemerní shon a chvat a zahleděti se k metám abstraktní síly a velkosti a nekoncedovati z nich denním potřebám.

S Hálkem byli na příklad v témže táboře politickém a literárním: oba byli svobodomyslníci, oba redaktoři Národních listů, oba vůdci moderní generace básnické, povstávající proti domácím pseudoklasicistům a obmezeným národníkům.

Jistě důvodů dosti, aby Neruda kritisoval Hálka šetrně. Zatím čti si recense Nerudovy o Večerních písních, o Mejrimě a Husejnovi, o Goarovi! Všecko, co umělecky závažného a platného namítli proti Hálkovi Josef Durdík a J. S. Machar, jest již zde řečeno, a jak bystře, pregnantně a s jakým důrazem řečeno! Večerních písní bylo by stačilo podle Nerudy jen deset (z padesáti!): „jimi pěvec dostatečně svou individualitu mohl dokázati". „Pravý mor" Hálkův jsou jeho nadšení přátelé, „kteří vše bezvýminečně za znamenité uznávají, cokoli napsal". Mezi písněmi Heinovými a Hálkovými není vnitřní příbuznosti: Heine

jest tvůrčí lyrik, Hálek napodobuje pouze národní píseň, a napodobuje velkou většinou slabě ... Dle Husejna nemá prý Hálek ani trpělivosti k provedení epického celku; látka epická topí se v lyrice; „ale i v tomto líčení čistě lyrických situací nešetřena nutná míra a mnohý důležitý moment neproveden s tou šetrností, jaké se mnohem méně důležitému momentu dostalo"; požadavkům estetického citu v Husejnu mnohem méně prý zadost učiněno než v Alfredu; v básnické dráze Hálkově není viděti pokroku; básník nehledá nových obrazů, opakuje i své staré invence; „někde je figura volena trochu nepředloženě", jinde řeč nízká, triviální; báseň hemží se chybami metrickými i jazykovými. A resumé: Husejn nemá důležitosti literární, má jen osobní význam pro Hálka jako jeho memento ... A stejný odsudek pronáší Neruda o následujícím eposu Hálkově, Goarovi. Goar jest plod schematický, Hálek „vyhnul se všude a všemu dramatisování". Idea s formou shodují se prý v Goarovi ještě méně než v Husejnovi; přes „překvapující lahodu jazykovou" není Goar pokrokem, nepovznáší se „nad dřívější niveau" ... Stačí doufám úplně.

Neruda nebyl věru bláznem fráze ani clownem hesla. Bylo mu úplně lhostejno, že Hálkova poesie byla cítěna tehdy jako „směr moderní", jako vnitřně spřízněná s poesií Byronovou a Heinovou. Nerudu neoklamala nikterak Hálkova intence, Hálkův směr a záměr, Hálkova barva literární, a ovšem dokonce již ne politická. Neruda táže se po jedině rozhodné a významné kvalitě, po „unum necessarium" pravého básníka: *má* tvůrčí sílu básnickou a *kolik* jí má; má uměleckou kulturu a kolik jí má? Vidí, že obojího má Hálek málo, a řekne klidně: slabá díla. A tato schopnost propáliti se k jádru věci a položiti takto otázku jako meč k hrudi díla a člověka — toť právě schopnost kritická. Neruda měl velmi bystrý a ostrý zrak, pravý orlí zrak, kterým věci přímo *sondoval*. Věděl, co nevěděl snad nikdo z jeho vrstevníků: že i z naivnosti jest možno udělati tendenci a koketovati s ní a obchodovati jí ... Věděl, že opravdové umění jest vzácné jako dokonalý, silný, kultivovaný duch.

Neruda jako by tušil, že v umění a v poesii jest možno všecko napodobit, všecko padělat, jenom ne tvárnou sílu, a proto jedině po ní se táže: ona jediná rozhoduje mu o autorově ceně. Goethovo „Bilde, Künstler, rede nicht" mohlo by stát mottem k této knize sebraných

recensí: vznáší se neviditelně skoro nad každou její stránkou. Tendenci, pokud brání umění a ochuzuje je, zavrhuje vždy a všude, ať jest jakákoli; zná, chce znáti jen tendenci *uměleckou*, tu, která přechází v tělo a krev a přesvědčuje jejich teplem, *svádí a podmaňuje samou jejich vůní*. Velmi názorně vyslovil se o tom paralelou mezi Františkem Pravdou a Karolinou Světlou. „V novější době míchá Pravda v povídky své příliš mnoho kazatelské morálky, líčí a vypravuje méně, než moralisuje, *čímž se mine nejen s účelem estetickým, ale i s mravní tendencí svou.*" Jak bystře je to vycítěno a vystiženo! A pokračuje: „Karolina Světlá jest úkaz nade vši všednost daleko povznešený. I velenadaná spisovatelka tato sleduje ethické tendence; *pouhé rozmluvy o nich nevyplňují ale zbytečně místo.*" To jest psáno prosím r. 1862. Jsme dnes dále? Dnes, kdy největší většina české kritiky oceňuje stále ještě na díle básnickém tendenci, směr, barvu, intenci, záměr, program, a jest hlucha k jeho vlastní vnitřní melodii, k jeho zvučícímu a zpěvnému jádru, slepa k jeho vnitřní tvárné síle? Dnes, kdy o úspěchu knihy u kritiky rozhoduje stále ještě barva, chochol, etiketa, povrchová rétorika, kredo, které vyznává hbitý a chytrý autorův jazyk? Jednou kredo a rétorika dekadentně aristokratická, podruhé kredo a rétorika protiklerikálně pokroková, ale vždycky rétorika, floskule, slova, slova, slova, a ne básnická síla tvárná, ne umělecká dokonalost, ne „foremný květ", jak říká Neruda. Před půlstoletím psal Neruda své recense, které tak správně vystihovaly opravdu tvůrčí děj umělecký: dnes, po půlstoletí, vyznívají v Čechách ještě naplano a jsou hlásány hluchým uším. Nad klidný, dokonalý organism umělecký, sám v sobě rytmicky uzavřený a ze sebe rostoucí, který jest svou pokojnou zákonnou krásou podobenstvím vesmíru a všeho teplého života v něm, cení se prázdné, suché, divadelně ztrnulé gesto, gesto neplodné nenávisti, suchého, surového a pustého šklebu, nebo gesto mrtvolně mechanické, napodobící trhanou loutkovou posunčinou cizí čin. Opravdový čtenář, který vidí jasně do dnešní naší bídy literární, umělecké i kulturní, může zdvihnout tvář z knihy Nerudovy jen s ruměncem studu: *tak* myslil a psal před půlstoletím v Čechách člověk, aby *tak* — tak uboze, nízce, malodušně a bezduše jako dnes — myslili a soudili a psali jeho potomci půlstoletí po něm.

Nerudova kritika byla ve všem všudy velmi kladná: byla to kritika

tvořivého člověka, ne nezúčastněného školometa. Nerudovi, vidíš to za každým krokem, byla kritika jen cestou k enthusiasmu a jeho formou. Takto pojímati kritiku mohl jen člověk v jádře duše kladný, v jádře duše věřící. Kde nalezl Neruda básnický nebo umělecký klad, dal se mu do služby se stejným enthusiasmem, s jakým odmítal netvořivou nicotu a drtil nadutou všednost. Kniha sebraných referátů Nerudových ukazuje, že nejvytrvalejším a zároveň ovšem i nejobzíravějším enthusiasmem provázel básnickou dráhu Karoliny Světlé. Jí věnovány jsou stránky absolutního podivu; o ní užito jest epithet, která by zabila menšího autora, než byla Světlá, i menšího kritika, než byl Neruda, a jež proto z opatrnosti umělečtí skribenti vyhražují jen mrtvým. Od prvních kroků jejích, od novely Společnice a Lásky k básníkovi přes Rodinnou kroniku, Krejčíkovic Anežku a První Češku až do velikých děl, Vesnického románu, Kříže u potoka a prvních Sebraných spisů, sleduje ji Nerudův kritický duch nesený ohnivým křídlem enthusiasmu. Kde píše o Světlé, přeměňuje se jeho pitvající péro v mihotavé okřídlené rydlo bleskové, které črtá do vzrušeného ovzduší uchvátanými čarami plápolavou chválu a slávu básnického genia. Světlá je Nerudovi „vypravovatelka nad všecky píšící Němkyně a Švédkyně, nyní po Turgeněvu nejklasičtější novelistka evropská"; „nadána mohutnější plastikou než měla sama Sandová, rovná se myšlénkou a citovou hloubkou duchu svět nyní fascinujícího Turgeněva"; postavy její „mají právo umístěny býti hned do galerie světové, jsou umělecky provedeny dokonale s onou geniálností, která v literaturách i velkých národů objevuje se jen obdobně a často i v časových mezerách velmi dlouhých". Přitom nemysli nikdo, že jde jen o hymnické hyperboly, nikoli: Neruda cítí velmi intensivně sílu a svéráz Světlé a několik stránek, které o ní napsal, poučí příštího literárního historika — pravím to s klidným uvědoměním — více než piplavě pečlivá a obezřele negativná monografie Leandra Čecha.

Sainte-Beuve upozornil vtipně na to, jak prubířským kamenem kritikovým jest básnická současnost; dovedl-lis vycítit velikost živého člověka a vyznati ji tak, jak ji budou vyznávati jednou příští doby, — hle, to a *jen to* jest tvůj iustus titulus kritický. Neruda obstává i v této rozhodné a poslední zkoušce kritikově ku podivu dobře a čestně.

Ale s ním obstává v ní bezděky i celá jeho doba. Doba ta musila být rozhodně lepší než naše: méně malicherná a opravdovější; méně surová a podezíravá; přístupnější enthusiasmu a myšlénkovému i duchovému kouzlu. Představ si, že by některý muž-kritik napsal dnes o některé žijící spisovatelce české ty hymny, které napsal Neruda o Karolině Světlé. Kolik bahna zdvihlo by se v dnešním českém rybníce a potřísnilo je oba inkoustovým kalem? Kolik pomluv, klevet, urážek? Není třeba chodit daleko pro doklady a příklady. A přece *tehdy* nestalo se nic ani zdaleka podobného tomu: není nejmenší narážky v tehdejším tisku.

A zase vtírá se mně se zahanbující vytrvalostí otázka: Jsme dál dneska?